MIRHA ŠABANOVIĆ

NEKROPOLA STEĆAKA GRAD, BABIN POTOK (GOSPODARSKA JEDINICA VUČIJA LUKA 12)

Abstrakt: Nedavno otkrivena nekropola stećaka smještena u neposrednoj blizini Babinog potoka, na području Kantona Sarajevo, datirana u XIII i XIV st. broji oko 70 različitih nadgrobnika, od kojih su neki obogaćeni skromnim, ali raznovrsnim plitkoreljefnim motivima. S adekvatnim raščišćavanjem terena postojeća nekropola sa manjim kamenolomom u neposrednoj blizini, dobiva mogućnost postajanja predmetom serioznije analize.

Ključne riječi: brojnost, različitost u obradi, veličini i značaju, postojanje dvaju škola, plitkoreljefna dekoracija, kulturno – historijski značaj

Kao kulturno-umjetnički fenomen snjednjovjekovne Bosne i Hercegovine, stećci predstavljaju kompleksan problem koji obuhvata i predstavlja dosta široku naučnu oblast. Stećci, kao najbrojniji spomenici kulture svoga vremena, predstavljaju kamene nadgrobne spomenike raznovrsnih oblika, klesani i postavljani širom ne samo Bosne i Hercegovine, nego i Srbije, Crne Gore i Hrvatske, počev od kraja XII pa do kraja XVI st. Istraživanje i dalje upoznavanje sa kulturom stećaka bi trebala biti jedna od prioritetnih djelatnosti službe zaštite, posebno ako se uzme u obzir činjenica da su stećci već čitavo jedno stoljeće prisutni u nauci, ali da se njima stručnjaci aktivnije zanimaju tek po završetku drugog svjetskog rata.

U proteklom periodu, mjeseca oktobra/novembra 2008. godine na području Kantona Sarajevo, općine Stari Grad, tačnije tzv. Babinom potoku otkrivena, evidentirana i valorizirana je iznimno značajna nekropola stećaka iz XIII i XIV st. Kako je riječ o novom, do sada neevidentiranom dobru, nezanemarivog kulturno – historijskog značaja i osobenosti, kako po

Sljemenjak sa postoljem i dvojni sljemenjak sa postoljem.

svojoj brojnosti, tako i po specifičnosti obrade, klesarsko – zanatskim karakteristikama, nužno je istu dostojno prezentirati te ukazati na potrebu ali i dužnost stručnjaka da se studioznije pozabave pitanjima valorizacije i zaštite ovakavih kulturno – historijskih dragulja prošlosti.

Nekropola stećaka smještena u neposrednoj blizini stjenovitog terena poznatog pod nazivom Grad, u blizini tzv. Babinog potoka broji blizu 70 nadgrobnika različite obrade, veličine i značaja. Ono što se odmah primjećuje jeste da je nekropola nastajala sukcesivno, da su stećci koji su smješteni istočnije starijeg datuma, a da su oni koji su se nastavljali na njih orijentirani u pravcu Z – I, novijeg datuma (pri tome ovo, naravno, nije bilo pravilo, jer su ugledni članovi zajednice ukopavani uvijek i samo uz najznačajnije ličnosti svoga bratstva, pa čak i ako ih dijeli nekoliko stotina godina).

Sanduci sa postoljem.

Svi su oni, uključujući i rake ispod njih, svojom dužinom orijentirani u pravcu Z – I. Pokojnik je, bez obzira na pol i uzrast, položen u raku, u ležećem položaju, na leđa, tako da mu je glava bila na zapadnoj a noge na istočnoj strani[1]. Glava orijentacije je bila prividna sunčeva putanja, pri čemu se najviše gledalo na mjesto izlaska sunca. Stećci su postavljeni jedan do drugog, po bokovima, tj. paralelno po svojim dužinama.

Kako je nekropola bila u dosta zapuštenom stanju, obrasla u šumu i šiblje teško je bilo onda, ali i sada, sa sigurnošću utvrditi o kolikom broju njih se radi (ovo se posebno odnosi na mnoštvo amorfnih oblika, koji se samo djelimično naziru). Još je teže napraviti preciznu klasifikaciju i odrediti tačan broj sljemenjaka, sanduka, ploča i amorfnih oblika, odnosno koliki broj njih je sa postoljem ili bez postolja,

[1] Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.

te jasno precizirati da li je riječ o duplim, tj. dvojnim nadgrobnicima čije je jasno iščitavanje onemogućeno usljed specifične konfiguracija tla – kliznog terena.

Ako je suditi po monumentalnosti nekoliko izvanrednih primjera monolitnih kamenih gromada, s pravom se da konstatovati da je riječ o jednom izuzetno uticajnom bratstvu, velikoj porodičnoj zajednici na čijem čelu je bio ugledni poglavar, vojskovođa ili starješina pomenute zajednice.

Oblik stećka ovoga velikana slijedi oblik sljemenjaka sa postoljem. Iako na njemu nisu primijetni nikakvi ukrasi, plitkoreljefna obrada i uobičajeni repertoar ove vrste nadgrobnika, nije upitna činjenica da je upravo na ovom mjestu položeno tijelo najznačajnije osobe. U prilog tome ide i postojanje drugog para stećaka, odmah iznad njega, takođe sljemenjaka – dvojnog sa postoljem, koji je, najverovatnije, podignut za članove njegove porodice, možda suprugu i sina ili sina i nevjestu. Kao i kod većine dvojnih sljemenjaka sa postoljem, jedan stećak je znatno manjih dimenzija (155 x 91 x 34 cm) od donjeg, većeg (226 x 150 x 40 cm). Oblikovno, oni se međusobno ne razlikuju, iste su im krovne plohe i skošene stranice, ostavljene bez ukrasa ali impozantno tretirane.

Do ovog para postavljena je jedna velika ploča, dosta utonula. Teško je sa sigurnošću konstatovati zašto je ova jasno najvažnija tačka unutar cijele nekropole, mjesto predviđeno za ukop samo i isključivo velikana, ostavljeno prazno. Malo je vjerovatno da je na njega ikada i postavljen stećak jer nikakvi tragovi nisu pronađeni. Ono što možemo pretpostaviti jeste (s obzirom na postojanje ogromnih monolitnih kamenih blokova u neposrednoj blizini nekropole, tačnije iznad nje – spremnih na obradu i dalje dotjerivanje ali, na žalost, nikada realizovani) da je ova velika ploča trebala poslužiti kao postolje stećka neke, također, ugledne ličnosti. Ovakvo što potkrepljuje i činjenica da nije bilo neuobičajeno da čovjek još za vrijeme života razmišlja o obliku svoga nadgrobnika.

U ovom dijelu nekropole zabilježeni su najljepši primjeri nadgrobnika, od koji su dva čak i plastički tretirana. Na krovnoj plohi sanduka sa postoljem vidljiv je motiv polumjeseca i zvijezde, odnosno male rozetice.

Iako postoji nekoliko varijanti polumjeseca, ovaj ima srednju crtu, zbog čega izgleda da je dvostruk. Kao motiv, polumjesec je teritorijalno veoma rasprostranjen i uz rozetu spada među najbrojnije motive stećaka. Najviše se javlja na stećcima centralne i zapadne Bosne. Postoji nekoliko različitih tumačenja ovoga motiva. Jedno tumačenje se zasniva na tezi da polumjesec predstavlja božanstvo. Tako, naprimjer, kod Inda bog smrti stanuje

na polumjesecu[2]. Polumjesec je simbol smrti, ali i simbol nade u čovjekovo uskrsnuće.

Drugo kaže da mjesec predstavlja lađu svjetlosti koja plovi po nebu i prevozi duše pravednih na drugi svijet. To je ujedno i vjerovanje koje su preuzeli bogumili. Polumjesec je različito shvaćan i kao ukras, heraldička oznaka, i kao religijski simbol. Ta simboličnost je svakako religijskog, i to kršćanskog, a ne heretičkog karaktera[3].

Zvijezda, s druge strane, spada među reljefne motive koji se najčešće javljaju. Po brojnom stanju odmah je iza mjeseca i krsta. Može imati četiri, pet, šest ili osam krakova. Zvijezda se najčešće javlja sa motivom polumjeseca. M. Heornes je smatrao da su zvijezde i mjesec amblemi grbova bosanske vlastele, a slično mišljenje je izrazio i A. Benac.

Izgled ovih motiva odaje ruku majstora – klesara. Premda ih je većina lijepo klesana, ovaj primjer pokazuje nešto slabiju obradu. Razlog za to je možda i uticaj zuba vremena, pretrpljeno oštećenje ili loša kvaliteta kamena, klimatski uticaj, atmosferilije i sl.

Na drugom stećku, sanduku sa postoljem, vidljiva je plitkoreljefna obrada gornje površine. Iznad glave pokojnika uklesan je motiv relativno kratkog mača sa krakovima riješenim u vidu malih loptastih završetaka, čime neodoljivo podsjeća na motiv grčkog krsta. Moguće je da su se u to doba u Bosni upotrebljavali i takvi mačevi, neka vrsta bodeža, ili noževa. Kao grupacija, mačevi nisu ni česta ni rijetka pojava. Javlja se u nešto više od 100 primjeraka. Rjeđe se javlja u centralnoj Bosni, a najviše u Hercegovini i Olovu. U srednjovjekovnoj Bosni mačevi su bili izuzetno cijenjeni, uglavnom uvoženi iz Dubrovnika, koji je bio najveći balkanski centar za proizvodnju oružja. Ali, mačevi su pravljeni i u samoj Bosni (o tome govori i naziv sela Mačari).

Mač na stećku nema nikakvo sakralno značenje, on je simbol vlastelinskog statusa, a u krajnjoj liniji i simbol vlasti. Većina istraživača se slaže da su mačevi atributi vojnih i uglednih lica. D. Sergejevski je rekao da je mač u srednjem vijeku bio oznaka slobodnog čovjeka. P. Anđelić kaže da je mač od davnina oznaka ratnika, a da je u feudalizmu još i simbol plemstva, te važan faktor u organizaciji vojske s postankom konjice[4].

Za izradu ovih stećaka korišten je kamen koji se mogao naći u blizini nekropole. Budući da je u neposrednoj blizini zabilježeno postojanje stje-

2 Dž.K. Kuper, *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Nolit, 2004.

3 James Hall, *Riječnik tema i simbola u umjetnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1998.

4 Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.

novitog terena, vrhova poznatih po nazivu Grad, najverovatnije je korišteni kamen potekao upravo iz ovog, nazovimo kamenoloma. Grubi klesarski proces je već započinjao u kamenolomu, nakon što bi se načinio dublji usjek u stjenovitu površinu, ispunio vodom, koja bi usljed niskih temperatura i zaleđavanja napukla i time bila pogodnija, jednostavnija za fizičko odvajanje. Ono što je, također, zanimljivo jeste i upotrijebljena vrsta kamena. Riječ je o krečnjaku i kamenu nešto lošije strukture – muljevini, mekane i porozne strukture.

U sljedećoj fazi se prelazilo na finiju obradu stećaka – na stvaranje oblika koji se želio dobiti. Za prevoz su korišteni posebno napravljeni drveni plazovi, a kada je spomenik bio vrlo težak pristupalo se i guranju preko hrastovih oblica. U čitavom klesarskom postupku je veoma važan i alat koji se upotrebljava. U tu svrhu su korišteni željezni čekići i željezna špicasta dlijeta, zatim željezni i drveni klinovi, željezne i drvene poluge.

Sljemenjak sa postoljem.

Po brojnosti su najzastupljeniji stećci u obliku sanduka sa postoljem, koji u izvijesnoj mjeri pokazuju viši stadij razvoja i transformacije stećaka u obliku ploča (ukupno 47 komada). Istovremeno su znak i rezultat sređenijih i stabilnijih društvenih odnosa. Dosta su grube obrade, ali djeluju impozantno i bogato.

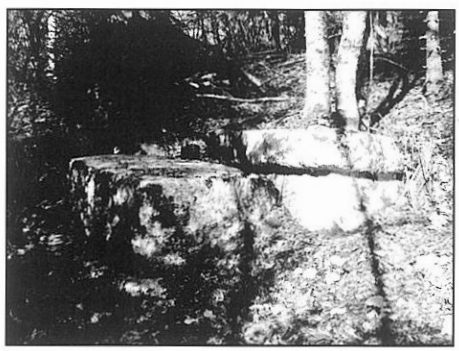

Dva primjera sanduka sa postoljem.

Kod većine je postolje homogeno sa glavnim dijelom spomenika. Nisu ni svi sljemenjaci i sanduci istog oblika, neki su niži, a neki, opet, viši (ukupno 6). Sanduk je klesan kao četverostrana prizma, oblikom vrlo sličan ploči iz koje se, najvjerovatnije, i razvio. Nekim sanducima su čeone i bočne strane neznatno skošene prema dolje, približnih dimenzija: dužina od 150 do 200 cm, širina od 70 do 150 cm i visina između 40 i 80 cm. Dimenzije sljemenjaka su slične dimenzijama sanduka, uz poneka odstupanja.

Nekropola je specifična i po dimenzijama postojećih ploča, monumentalnih dimezija i obima, izvanredno uglačanih površina. Takvih ploča je zabilježeno 13, s dimenzijama koje variraju: 2,4 m x 1,55 m x 30 cm, 2 m x 1,20 m x 40 cm, 2,5 m x 1,30 m x 20 cm, itd., što će reći da se dužina kreće od 2 do 2,5 m širina od 1,15 do 1,55 m, a visina od 20 do 50 cm.

Posmatramo li ih tako mogli bismo reći da su na ovoj nekropoli zastupljena dva od postojeća tri oblika sljemenjaka – srednji i niski. Nemaju ni svi isti oblik rješenja krova, negdje je on strmiji, naglašeniji, dok je na drugima taj nagib dosta blaži. Ako je suditi po postojećim podacima da sljemenici sa postoljima zauzimaju oko 9% od ukupnog broja stećaka u Bosni, biva jasno da ova nekropola stećaka predstavlja neprocjenjivo kulturno – historijsko blago i nezanemarivo otkriće.

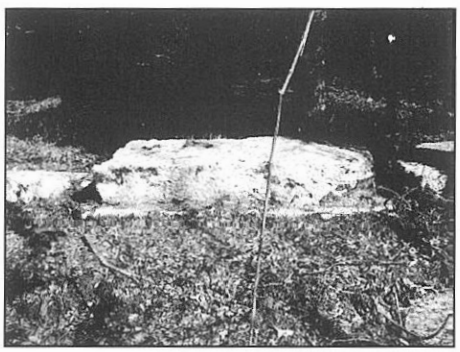

Sanduci sa postoljem i amforni oblici.

Uz stećke i između samih stećaka, primjećeni su i u zemlju zabijeni komadi manjih neobrađenih kamenova koji su, ili zatvarali približno površinu iznad jedne rake, ili su, što je vjerovatnije, predstavljali jednu vrstu nadzemnih oznaka grobova siromašnijih ljudi, koji nisu mogli smoći toliko finansijskih sredstava da sebi za života osiguraju i plate troškove izrade stećka. Moguće je da su prvobitno iznad njih postojali drveni nadgrobni spomenici koji su, vremenom, sasvim nestali. Ova druga pretpostavka je vjerovatnija iz razloga što je shema ovako postavljenih amorfnih oblika također koncentrisana u pravcu Z – I, i što nisu postavljeni ni u kojem geometrijski preciziranom obliku.

Ne možemo reći ni da su prstenasto raspoređeni, niti kvadratično kao na nekim primjerima starijih muslimanskih, uglavnom prelaznih tipova greblja. Ovi amorfni oblici se javljaju kroz čitav vremenski period stećaka, pa možemo reći da su i oni nastajali sukcesivno.

Dakle, ukupan broj stećaka iznosi oko 70, od čega na sanduke sa postoljem otpada najviše 47 njih, zatim ploča izrazito velikih dimenzija 13, sljemenjaka manjih i većih sa postoljem oko 6, te amorfnih oblika oko 15-tak. Ove podatke je nužno provjeriti jer postoji mogućnost da se utvrdi da je broj stećaka neznatno povećan, moguće je da su neki duboko utonuli, ili evidentirani kao amorfni oblici, stećci bez postolja i sl.

Nekoliko primejra stećaka zastupljenih na ovoj nekropoli, pokazuju uglavnom jednake oblike i približne dimenzije sljemenjaka sa postoljima, sanduka sa postoljima i ploča:

- Sanduk sa postoljem (2,7 m x 45 cm x 1,25 m)
- Sanduk sa postoljem (1,87 m x 25 cm x 80 cm)
- Mali sanduk sa postoljem (1 m x 60 cm x 35 cm)
- Velika ploča sa postoljem (2,40 m x 1,55 m x 40 cm)
- Velika ploča sa postoljem (2 m x 1,20 m x 40 cm)
- Sanduk sa postoljem (1,80 m x 78 cm x 70 cm)
- Dupli sanduk sa postoljem; manji (1,55 cm x 90 cm x 35 cm)
  veći (2,25 m x 1,50 m x 40 cm)
  postolje (2 m x 80 cm x 40 cm)
- Veliki sljemenjak sa postoljem (1,95 m x 1,20 m x 1,50 m)
- Dvojni sljemenjak sa postoljem; manji (1,73 m x 86c m x 60 cm)
  veći (2 m x 1 m x 63 cm)
- Sljemenjak sa postoljem (1,62 m x 70 cm x 83 cm)
- Velika ploča s motivom polumjeseca (2,5 m x 1,30 m x 20 cm)
- Sanduk sa postoljem s motivom mača (1,82 m x 95 cm x 65 cm)
- Sanduk sa postoljem (1,85 m x 95 cm x 78 cm)
- Sljemenjak sa postoljem (1,70 m x 1,5 m x 70 cm)
- Sanduk sa postoljem (1,95 m x 1,17 m x 55 cm)
- Sanduk sa postoljem (1,78 m x 80 cm x 50 cm)

Ono po čemu je ova nekropola još specifična jeste i način obrade kamena, naime pojedini primjeri stećaka pokazuju prisustvo dvaju škola, odnosno dvaju stilskih pravaca. Budući da ovaj prostor Vučije Luke, koji se nalazi na području općine Stari Grad, graniči sa općinom Ilijaš, biva posve opravdano i jasno prisustvo majstora ilijaško-olovske klesarske škole, koje su, vjerovatno, neki od imućnijih pojedinaca mogli angažirati na obradi stećaka. Oštri, izvanredno glatki na dodir, s postupnim sužavanjem prema donjoj bazi, na takav način da je sanduk skošen, gotovo i sužen, bez sumnje, odaje ruku ilijaškog majstora.

Iako za to ne postoje sasvim sigurni argumenti, stećci ostavljeni bez ukrasa, s ponešto amorfnih oblika, bez natpisa, predstavljaju naše najstarije stećke. Ali budući da je prisutan i veliki broj sljemenjaka i sanduka sa postoljem možemo konstatovati da je nekropola nastala između XIII i XIV stoljeća.

Zbog toga, kako vidimo prepoznatljivog i vrijednog kulturno-historijskog značaja prezentiranih stećaka, nekropolu je neophodno što prije učiniti pristupačnom, raščistiti je i zaštititi, na takav način da se i okolni prostor urediti, čime bi se ambijentalne karakteristike uže i šire lokacije istakle onako kako im dolikuje, uključujući i onu prirodnu. Osim toga mjesto poznato pod nazivom Grad, mogući arheološki lokalitet - najvjerovatnije srednjovjekovni grad (o čemu svjedoče i kamenom popločane stazice i vrlo oskudni građevni podaci) predstavlja još jedan od dodatnih podstreka i razloga za daljnjom afirmacijom lokaliteta.

Pored toga poznato je da je izbor lokacija za osnivanje grobalja sa stećcima ovisio o nekoliko faktora. Najprije je vođeno računa da to ne bude daleko od ondašnjih naselja i puteva, te da se u blizini nalazi kamenolom. Tako, skoro po pravilu, stećci leže na uzvišenjima, na obalama rijeka (ili u njihovoj neposrednoj blizini - kako je ovdje slučaj), ili na onim mjestima sa kojih je omogućen dobar pogled okolnog zemljišta. Prolaznik mora obratiti na njih pažnju, jer je time uspomena osigurana (A. Benac)[5].

Rezime

NEKROPOLA STEĆAKA GRAD, BABIN POTOK (GOSPODARSKA JEDINICA VUČIJA LUKA 12)

Nedavno otkrivena nekropola stećaka locirana na području Kantona Sarajevo, općini Stari Grad (Babin potok) registrirana i valorizirana je kao iznimno značajna nekropola stećaka, čiji se oblici svrstavaju u vremenski period XIII i XIV st. Nekropola broji oko 70 nadgrobnika različite obrade, veličine i značaja. Po brojnosti najzastupljeniji su sanduci sa postoljem, oko 47 komada, zatim 13 ploča izrazito velikih dimenzija, 6 manjih i većih sljemenjaka sa postoljem, te oko 15 amorfnih oblika. Stećci su orijentisani u pravcu Z-I, pozicionirani tako da su poredani, gusto zbijeni jedan do drugoga u paralelnim redovima. Dva stećka su i dekorativno plastički obrađena. Na njima su uklesani plitkoreljefni motivi polumjeseca i zvijezde, odnosno

[5] Šefik Bešlagić, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2004.

male rozetice i relativno kratkog mača sa krakovima riješenim u vidu malih loptastih završetaka.

S obzirom da je nekropola locirana u neposrednoj blizini stjenovitog lokaliteta poznatog pod nazivom Grad, stećci su izrađeni od dvaju različitih vrsta kamena - krečnjaka i muljevine. Nekropola je također specifična i po tehnici, načinu obrade kamena, ukazujući na prisutnost dvaju škola, ili barem uticaj ilijaško-olovske klesarske škole, promatrajući oblik zaoštrenih stranica sanduka i sljemenjaka što se snažno sužavaju prema dolje, prema postolju stećka. Također su zanimljivi i primjeri dvojnih sljemenjaka i sanduka sa postoljem, kao i bogati amorfni oblici. Afirmacija i analiza individualnih primjera stećaka predstavlja samo jedan od koraka u daljoj evaluaciji, valorizaciji i publikaciji ovih neprocjenjivih artefakata od enormnog značaja za nase kulturno-historijsko značenje.

Rezime

NECROPOLIS WITH STEĆAK TOMBSTONES, GRAD, BABIN BROOK (VUČIJA LUKA FARMING UNIT)

The recently discovered necropolis of tombstones in the Sarajevo Canton, the Municipality of Stari Grad (Babin Potok) was registered and assessed as an exceptionally significant necropolis of tombstones dating back from the 13th and 14th century.

There are about 70 tombstones in the necropolis of different finishing, size and significance. In terms of numbers, most are chest-shaped with pedestal, total of 47 pieces, then large stelae - 13 pieces, ridge-shaped ones with pedestal - 6 pieces, and a there's a number of the amorphous-shaped. The tombstones are facing WE, positioned one next to another, side by side, i.e. longer side walls parallel. Two of the tombstones are also decorated in plastic. On them, there are discernible surface relief motifs of crescent (large stele) and a sword (chest with pedestal). Considering that the necropolis is located in the immediate vicinity of the rocky terrain known as Grad, they were made of the stone originating from this very so-to-say quarry (limestone and mud). The Necropolis is also specific for its methods of stone decoration, indicating the presence of two schools, or at least the influence of geographical proximity of Ilijaš – Olovo School, sharp edges, gradual narrowing down towards the lower base. Also interesting are the examples of the tombstones with the pedestal – ridge-shaped and the chest-shaped ones, as well as the smaller tombstones.

Affirmation and the analysis of individual examples of tombstones in this necropolis is only one, the first step in the further evaluation, valorization and publication of this asset of invaluable importance for our cultural - historic heritage.

Literatura:

1. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III tom, Sarajevo, 1988.
2. *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knjiga IV Zagreb MCMLXIV, Izdanje i naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda
3. James Hall, *Riječnik tema i simbola u umjetnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1998.
4. Dž.K. Kuper, *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Nolit, 2004.
5. Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
6. Šefik Bešlagić, "Proučavanje i zaštita stećaka", *Naše starine*
7. Šefik Bešlagić, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2004.